

Juraj Janto
Katedra etnológie a muzeológie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Od robotníckych štvrtí k mestským sídliskám Na príklade Bratislavy-Trnávky

Abstract

The paper deals with the character of the worker housing in Slovakia. The introduction provides an overview of the research interest about industrial workers in ethnology. The following section provides a brief summary of the development of their housing forms in connection with the process of industrialization. The author focuses on the capital city of Bratislava, where he describes the industry and the types of housing for industrial workers. The text focuses on the former suburb of Bratislava, Dornkappel (currently Trnávka), its inhabitants, who were mostly industrial workers, and their way of life in the inter-war period. Finally, the author examines the status of industrial heritage and the current attitudes of the Slovak society to it. The conclusion is dedicated to the housing estates which to a certain extent constituted a continuation of the worker housing schemes during the communist regime.

Key words: industrial workers, worker housing, housing estates

***

Predložený príspevok sa zaoberá charakterom a vývojom robotníckeho bývania na Slovensku. V úvode podáva prehľad záujmu o spôsob života priemyselných robotníkov v etnológii, príp. v ďalších disciplínach. Nasleduje stručný prehľad dejinného vývoja obytných foriem v súvislosti s rozvojom výrobných odvetví. Autor sa v texte sústreďuje na hlavné mesto Slovenskej republiky – Bratislavu, kde opisuje stav priemyslu a druhy robotníckeho bývania. Detailnejšie si všíma bývalú robotnícku obytnú štvrť Dornkappel (v súčasnosti Trnávka), jej obyvateľov a ich spôsob života v období medzi svetovými vojnami. Napokon sa zamýšľa nad stavom priemyselného dedičstva a vzťahom súčasnej slovenskej spoločnosti k nemu. Kontinuitu v bývaní robotníkov po 2. svetovej vojne predstavovali sídliská, ktorým je venovaný záver štúdie.

Kľúčové slová: priemyselní robotníci, robotnícke bývanie, sídliská

Data wplywu: 31.10.2014

Data akceptacji: 01.07.2015

Napriek ideologickej preferencii proletariátu v období komunistického režimu, v rokoch 1948 až 1989, jeho výskum sa na Slovensku sústredil viac-menej len na historografické skúmanie vývoja robotníckeho hnutia a jeho „triednych bojov“¹. K spôsobu života a bývania vzniklo (na rozdiel napríklad od susedných Čiech a Poľska) iba niekoľko odborných prác. Súviselo to najmä so skutočnosťou, že etnológia – ako v tejto oblasti „najkompetentnejšia“ disciplína skúmania každodenného života – bola na Slovensku plne ponorená do základného výskumu tradičnej kultúry vidieka a sústredená na prípravu regionálnych, tematických monografií a neskôr syntéz. Rurálny charakter Slovenska a jeho oneskorená modernizácia a urbanizácia, ktoré prebiehali najmä po druhej svetovej vojne a s tým súvisiaci pocit potreby dokumentácie zanikajúceho, tvorilo vhodné prostredie pre takúto orientáciu.

Aj napriek uvedeným skutočnostiam výskum problematiky života robotníkov bol predmetom odborného záujmu v niekoľkých oblastiach². Najvýraznejšou z nich boli baníci a baníctvo. Jedna z prvých povojnových etnografických monografií z 1956 r. *Banícka dedina Žakarovce*³ sa venuje práve tejto téme. Práca sa zaoberá jednotlivými oblasťami tradičnej kultúry dediny so zohľadnením špecifik ďalšieho zamestnania jej obyvateľov – baníctva; niektorým osobitostiam bývania⁴, spoločenských a príbuzenských vzťahov⁵ a pod. Nejde teda o robotnícku monografiu, ale o dielo, ktorého ambíciou (nepochybne aj politicky motivovanou) bolo zamerať sa na problematiku, ktorá presahovala dovtedajší záujem o tradičnú kultúru roľníckeho vidieka⁶. Ďalšou prácou, v ktorom si etnológovia aspoň čiastočne všimli tému robotníctva, bola regionálna národopisná monografia Horehronia z roku 1974. V komplexnej syntéze kultúrno-historického vývoja celého regiónu sa v jednej kapitole jej autor Ján Mjartan venuje aj bývaniu robotníkov horehronských hút⁷.

Problematikou priemyselných robotníkov sa zaoberala vo svojich štúdiách najmä Soňa Kovačevičová. Sumarizovala dejiny robotníckeho bývania na Slovensku⁸, a osobitne si všímala jeho charakter v Bratislave⁹. Práve začiatky urbánnych etnologických výskumov, osobitne Bratislavy v 80. rokoch 20. storočia, upriamili pozornosť aj na pracovníkov tunajších priemyselných závodov. Okrem S. Kovačevičovej sa témy dotkol aj František Kalesný¹⁰.

¹ Pozri napr. Gosiorovský 1956.

² K výskumu robotníctva v slovenskej etnológii viď. monotematické 2. číslo Slovenského národopisu z 1980 r.

³ *Banícka...* 1956.

⁴ Autorom kapitoly je Ján Mjartan. *Banícka...* 1956, s. 163-272.

⁵ Autorka Božena Filová. *Banícka...* 1956, s. 16-47.

⁶ Ako uvádza v úvode editorka Božena Filová: „Výskum v Žakarovciach je prvý rozsiahlejší výskum robotníckej triedy.“ Ten mal pokračovať až po „výskum nových závodov založených v období socialistickej industrializácie.“ (Filová 1956, Úvod. In: *Banícka...* 1956, s. 7.)

⁷ Mjartan 1974.

⁸ Kovačevičová 1976.

⁹ Kovačevičová 1987.

¹⁰ Kalesný 1980.

Životu robotníkov sa spomedzi etnológov ešte venoval Jaroslav Čukan najmä v prostredí banického mesta Handlová¹¹ a textilnej fabriky v Rybárpoli (dnes súčasť Ružomberka)¹².

Okrem etnológov si život robotníkov na Slovensku všimali aj iní. Jedným z prvých bol novinár, fotograf a publicista Jozef Ilja Marko, ktorý v roku 1938 vydal prácu *Dornkappel. Predmestie troch jazykov*. Zaoberá sa v nej životom v medzivojnovej robotníckej štvrti, ktorá ležala na území súčasnej bratislavskej Trnávky. Uvádza množstvo faktov z rôznych oblastí i vlastných postrehov; venuje sa vzniku štvrte, jej obyvateľom, ich národnosti, zamestnaniu, politickým stranám, spolkom, cirkvi, mládeži, voľnému času a pod. Svojím charakterom môžeme Markovo dielo označiť za akúsi prvú „etnografiu mesta“ presnejšie jej štvrte, ktorá bola prechodom medzi rurálnym a urbánnym priestorom. Markova práca je pozoruhodným dokumentom, ktorý svojím charakterom a časom vzniku predstihol výskum každodenného života¹³.

Priemyselným pamiatkam v Bratislave sa dlhodobo venuje aj historička Viera Obuchová, ktorá si v rámci tejto problematiky všíma aj štvrte a kolónie robotníkov¹⁴. Okrem historických a pamiatkarských súvislostí z jej prác získame aj niektoré poznatky o spôsobe ich života. Tie môžeme nájsť aj v prácach architektov, ktorí sa zaoberajú priemyselnými objektmi, obytnými objektmi a celkovým urbanizmom mesta¹⁵.

Robotnícke bývanie a jeho formy

Prvé písomné a ikonografické doklady o špecificky odlišnom bývaní (na rozdiel od roľníckeho) a usporobení domov máme už zo 16. storočia z banického prostredia. Tieto často dvojpodlažné domy mali zložitejšie členenie a v neskoršom období boli prestavané na bývanie pre viacero rodín. Z rovnakého obdobia pochádzajú prvé doklady aj o spoločných ubytovaniach (tzv. *šandy*) pre viacerých pracovníkov v baniach – slobodných, námezdne pracujúcich alebo týždňovkárov či sezónárov. Ich spoločným znakom bolo spanie na pričiach a varenie na ohnisku. Takéto ubikácie vznikali často vo väčších izbách rodinných domov, alebo v prestavaných bývalých administratívnych alebo hospodárskych objektoch. Ich domáce korene môžeme objaviť v hromadnom prespávaní baníkov pri šachtách v *krámoch*; uhliarov a drevorubačov v kolibách¹⁶.

Od 19. storočia si vznik a rozvoj priemyslu vyžadoval aj rozširovanie ubytovacích kapacít pre svojich zamestnancov. Riešilo sa to prestávaním pôvodných roľníckych, resp. remeselníckych objektov na robotnícke byty. V hĺbkovo zastavaných dvoroch boli takto transformované nielen pôvodne obytné, ale aj hospodárske objekty.

¹¹ Čukan 1980.

¹² Čukan 1985.

¹³ Marko 1938.

¹⁴ Obuchová 1986; Obuchová 1989.

¹⁵ Moravčíková 2003.

¹⁶ Kovačevičová 1976, s. 19-21.

Druhou formou riešenia bývania v období rozvíjajúceho sa priemyslu bol vznik nových robotníckych osád a kolónií. V nich sa budovali samostatné robotnícke rodinné domy, viacbytové budovy a hromadné ubytovne. Už v 1. polovici 19. storočia vznikli takéto osady vo Valkovni, v Pohorelskej Maši, na Horehroní v Zlatne, v Červenej Skale, v Novej Maši, v Hámri a inde. O polstoročie neskôr sú takéto kolónie známe z Rybárpoľa, Podbrezovej, Krompách, či z Bratislavy¹⁷. V 1. pol. 20. stor. k nim pribudli napr. aj obytné súbory pri obuvníckych Baťových závodoch v Partizánskom a vo Svite.

Od sklonku 19. storočia je pre robotnícke štvrte typická medzinárodná uniformita, ktorá sa prejavovala v architektúre v používaní neomietnutej červenej tehly a v hrazdenej konštrukcii, v typizácii stavieb a v ľahkých strešných konštrukciách. Špecifické boli aj urbanistické zásady výstavby.

Robotníci v Bratislave

V rámci habsburskej monarchie bolo Uhorsko priemyselne zaostalejšou poľnohospodárskou oblasťou. Neroľnícka produkcia súvisela najmä s baníctvom a so spracovaním vyťaženej rúd; s výrobou a spracovaním textilu. Programové budovanie priemyslu sa zvýšilo najmä po rakúsko-uhorskom vyrovnaní v 1867 r. Bratislava (vtedajší Prešporok) patrila medzi najpriemyselnejšie mestá krajiny.

Prvá priemyselná továreň tu vznikla v 1853 r. (vyrábala tabak) a ďalšia (plynáreň) v 1856 r. Od 60. rokov 19. storočia sa Bratislava rýchlo industrializovala. Z významnejších podnikov treba spomenúť továreň na patróny (1871), Steinov pivovar (1871), továreň na kofy, ktorá nadviazala na činnosť manufaktúry (1872), Dynamit-Nobel na výrobu výbušnín (1873), továreň na káble (1894), rafinériu Apollo (1895), podnik na výrobu čokolády a cukrovíniek Stollwerck (1896), továreň na smaltované nádoby (1899) a i. Na prelome storočí bolo v Bratislave viac ako 50 priemyselných podnikov s asi 600 robotníkmi. Začiatkom 20. storočia vznikali ďalšie podniky; najväčšími bola elektráreň Siemens (1901), továreň na nite Cvernovka (1901), elektrotechnický závod Danubius-Elektrik (1902), textilná továreň Danubius (1907), závod na výrobu gumy a kaučuku Matador (1910) a Gumon (1911). V roku 1910 pracovalo v Bratislave v priemysle 16 tisíc robotníkov, čo bola (spolu s rodinami) približne tretina všetkých jej obyvateľov. Po vzniku Česko-Slovenskej republiky v roku 1918 zostávala Bratislava najpriemyselnejšou oblasťou celého Slovenska.

Začiatok prvej etapy nárastu obyvateľov Bratislavy v súvislosti s príchodom priemyselnej pracovnej sily môžeme datovať do 2. polovice 19. storočia, teda do obdobia vzniku prvých fabriek. Druhá etapa súvisí so vznikom nového štátu v roku 1918. Vtedy v meste hľadajú zamestnanie najmä bývalí zamestnanci pozemkovou reformou rozparcelovaných veľkostatkov zo Žitného ostrova i Považia. Tretia vlna príchodu nových pracovníkov nastala po druhej svetovej vojne a súvisí so socialistickou industrializáciou a urbanizáciou.

¹⁷ Ibidem, s. 18.

Bývanie pracovníkov tovární a ich rodín malo niekoľko foriem¹⁸. V prvom rade to boli už existujúce kapacity rodinných domov v okolitých dedinách. Išlo často o tu pôvodne žijúcich obyvateľov, ktorí si nachádzali zárobok vo fabrikách v Bratislave, do ktorých pravidelne dochádzali. Takíto zamestnanci prevažovali nad ostatnými robotníkmi. Výhodou bolo vlastné relatívne dôstojné bývanie a kombinácia s poľnohospodárstvom ako hlavným, či doplnkovým zdrojom obživy (tzv. kovorolníctvo). Nevýhodou naopak nutnosť dochádzať na kratšiu či väčšiu vzdialenosť do mesta. Ďalšie formy obydli sa nachádzali v Bratislave. Jednu z nich predstavovali existujúce staršie, chátrajúce byty v centre mesta, ktoré boli z tohto dôvodu výškou svojho nájmu dostupné pre chudobnejších robotníkov. Núdzovú formu bývania predstavovali aj obydliá provizórne pozbýjané z dosák, plechu, lepenky atď. Jednopriestorové obydliá sa rozširovali podľa potrieb a možností rodiny. Takáto osada existovala napríklad na pravom brehu Dunaja v súčasnej Petržalke. Druhou skupinou boli obytné budovy postavené s vysloveným cieľom poskytnúť ubytovanie pre zamestnancov závodov a podnikov. Hoci Bratislava nemala veľké robotnícke kolónie, existovalo tu asi 50 takýchto osobitých obytných štvrtí¹⁹.

Podľa toho, kto bol iniciátorom stavieb, ich môžeme rozčleniť do niekoľkých skupín. Vôbec prvá robotnícka kolónia v Bratislave vznikla na území časti Blumentál prebudovaním Walterkirchenových kasární z prostriedkov zámožného mecéna v 1866 r. Ďalšia takáto štvrť sa budovala v rokoch 1892 – 1904 pri súčasnej Šancovej ulici. Túto kolóniu filantropa Schulpeho tvorili byty pre 120 rodín so školou. Ďalej to boli domy, ktoré vznikli z iniciatívy mesta. V blízkosti spomínanej Schulpeho kolónie vyrástlo od roku 1902 10 bytových domov so záhradkami pre 80 rodín. Domy boli dvojposchodové (v 1926 r. zvýšené o ďalšie poschodie), na každom poschodí boli tri jednoizbové byty so samostatnou kuchyňou a jeden dvojizbový. Sociálne zariadenie bolo spoločné pre každé dva byty. Tento dodnes stojaci obytný súbor sa označuje niekedy aj ako železničarska kolónia (podľa pravdepodobných obyvateľov – zamestnancov železníc), ale uvádza sa aj, že tu bývali najmä nižší mestskí úradníci, a teda nie robotníci²⁰. Aj ďalšie mestské nájomné domy neboli priamo určené len pre robotníkov, hoci niektorí z nich bývali aj tu. Tak v roku 1913, po požiari Podhradia, boli postavené dva pavlačové trojpodlažné domy na Osadnej a Mestskej ulici alebo obytné súbory na Jégého a Kalinčiakovej ulici. Nižším i stredným vrstvám slúžili typizované súbory Unitas, Nová doba, tzv. Bellušové domy (na Miletičovej a Trenčianskej ulici) z 30. rokov 20. stor. a iné²¹.

Najpočetnejšou skupinou robotníckych kolónií boli tie, ktoré boli postavené pre zamestnancov konkrétnych fabriek a ktorých výstavbu iniciovali ich majitelia. Motiváciou bol aj zdravotnícky zákon, ktorý platil v Uhorsku od 1876 r., a podľa ktorého sa

¹⁸ Obuchová 1989, s. 388.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Obuchová 1986.

²¹ Obuchová 2009, s. 281-299.

zamestnávateľa vo väčších podnikoch mali postarať o primerané ubytovanie pre svojich zamestnancov.

Jednou z nich bola kolónia závodu Dynamit-Nobel, ktorá vznikla v 1880 r. V ďalšom desaťročí bola rozšírená o 6 jednoposchodových domov, takže v celej štvrti mohlo bývať 90 rodín v jednoizbových bytoch so samostatnou kuchyňou. K dispozícii mali tiež drevárne, spoločnú práčovňu, príp. aj záhradky. Neskôr tu bol sprevádzkovaný aj obchod (*konzum*), kino, spoločenská sála, škola. V roku 1913 pribudlo ďalších 10 domov – tzv. Nová kolónia, už so splachovacími záchodmi, ktoré slúžili najmä úradníkom. V 40. rokoch 20. stor. bola pre pracovníkov závodu postavená ďalšia štvrť – Mierová (pôvodne Vistra) kolónia a v 50. rokoch sídlisko Biely Kríž²². Ďalšou takouto kolóniou bolo 16 bytov v jedno a dvojposchodových domoch závodu Stollwerck. Bytové domy pre zamestnancov viacerých podnikov (Apollo, Danubius, Kablo, Klinger) existovali na Mlynských Nivách; robotnícke domy boli aj na Dostojevského rade (Durvayova tehelňa), Suchomlynskej ulici (Kühmayerova fabrika na sklenené výrobky) a inde.

Posledným typom bývania bolo také, ktoré si robotníci vybudovali samostatne príp. s pomocou svojpomocných spolkov (a legálne, na rozdiel od vyššie spomínaných núdzových *barákov*). Napríklad spolok bratislavských typografov obhospodaroval byty pre svojich členov v dome na Dunajskej ulici. V severovýchodnej časti mesta bola postavená takto celá jedna štvrť, ktorej sa budem venovať v nasledujúcej časti svojho príspevku.

Lokalita Dornakappel²³

Po vzniku Česko-Slovenskej republiky nastáva druhá výrazná vlna prílevu robotníkov do Bratislavy. Dochádza k nej najmä v 20. rokoch, keď pozemkovou reformou rozparcelované veľkostatky uvoľnili veľké množstvo ich dovtedajších zamestnancov. Tí prirodzene hľadali pracovné možnosti v najväčšom meste s množstvom fabrík a so stavebnou konjunkúrou. Pochádzali najmä zo Žitného ostrova a z Považia. Prichádzali tiež ďalší, najmä z preludneného vidieka s malými možnosťami obživy. Prácu nachádzali na stavbách a v priemyselných závodoch; niektorí len občasne ako námezdní robotníci.

Pokiaľ mali šťastie, získali lacnejší podnájom v podnikových, mestských, či súkromných bytoch. To sa však týkalo najmä kvalifikovanejších trvalých zamestnancov. Mnohí si stavali provizórne prístrešky v osadách. Neúnosnú sociálnu situáciu a dopyt po bývaní sa mesto snažilo riešiť výstavbou nových obytných štvrtí. To však nestačilo. Jedným z riešení bola aj parcelácia územia v severovýchodnej časti mesta medzi dovtedajším majerom a tehelňou, ktorá tu stála od 1872 r. Uvedené územie malo názov Dornkappel (resp. Dornkappeln, predtým tiež Thornkapel) podľa nemeckého dorn (trň) a kappel (kaplnka). Kaplnka so zvonnicou stála pri spomínanej tehelni. V jej blízkosti začali už od prelomu 19.

²² Ibidem, s. 197-202.

²³ Poznatky o lokalite čerpám predovšetkým z diela Jozefa Ilju Marka (1938), z publikovaných spomienok obyvateľky Viery Hupkovej-Houškovskej (2007) i z vlastného výskumu.

a 20. storočia chudobní robotníci vytvárať osadu, „kolóniu“. V roku 1928 mesto rozhodlo, že túto plochu s veľkosťou vyše 18 ha predá prostredníctvom družstva Svojpomoc na individuálnu výstavbu. Členovia spolku si mohli kúpiť parcely veľké približne 3 are za 800 korún. Keďže podmienkou predaja bola výstavba domu, každý sa snažil postaviť keď už nič iné, aspoň drevenú búdu, v obave z odňatia parcely. Dopyt po pozemkoch bol veľký, a preto mesto poskytlo v 1930 r. ďalších 113 parciel pri Trnavskej ceste. Ich ceny však už vzrástli na štvornásobok. Okrem toho mesto poskytlo spolku aj materiál zo zbúraných stavieb a neskôr i finančnú podporu. Členovia mohli parcely splácať; na úver mali tiež aj stavebný materiál. Neskôr sa pôžičky zastavili. Niektorí obyvatelia zbierali materiál aj popri cestách a nevyhýbali sa ani krádežiam z likvidovaných stavieb (napr. z chladiarne Dynamit-Nobel, z majera a pod.). Kým v roku 1928 bývalo v lokalite 1300 obyvateľov, v 1936 r. ich už bolo 6000. Podľa súpisu domov v 1936 r. bolo najviac jednoizbových bytov s kuchyňou (443), potom obývacích kuchýň (378), dvojizbových bytov (78), manzardiek (11). Bolo tu aj 10 pivničných bytov, v ktorých bývalo 62 obyvateľov. Z týchto spolu 920 bytov malo záchody 573 a kúpeľne 5 bytov. Priemerne na jednu izbu pripadlo teda viac ako 6 obyvateľov. Z vyše 600 parciel malo vodovod len 91 (9%) a elektrinu 154 (26%). Aj z tejto štatistiky vidieť, že v štvrti vládli zlé hygienické podmienky. V 30. rokoch tu bolo vyše 400 studní, ale pitná voda bola len v troch štvrtinách z nich. Aj tá však páchla po síre. Bolo to spôsobené tým, že z blízkej chemickej továrne vypúšťali odpad do otvoreného kanála (nazývaného „Smradľavka“). Kvalitu vody znehodnocovalo aj to, že väčšina z takmer 600 evidovaných záchodov mala podobu drevených latrín v záhradách. Časť obyvateľov mohla brať vodu zo 7 verejných studní, ktoré vybuďovalo mesto v 1929 r., alebo sa pripojiť na verejný vodovod. To však stálo najmenej 600 korún, okrem výkopových prác. Preto v roku 1936 bolo na mestský vodovod pripojených len necelých 10% bytov. Rovnako iba v niekoľkých domoch bola samostatná kúpeľňa. Obyvatelia sa kúpali raz do týždňa vo vani, do ktorej naliali zohriatu vodu, alebo, ak si to mohli dovoliť, navštívili mestské kúpele²⁴.

Vykurovaná bola len menšia časť bytov. Chudobnejší zbierali alebo kradli uhlie popri vagónoch na stanici, iní chodili do vzdialenejších malokarpatských lesov zbierať drevo. V mnohých domoch sa nevetralo, aby neuniklo teplo a na noc sa dávali do postelí vyhriate tehly. V takejto situácii neboli zriedkavosťou časté prechladnutia, choroby horných dýchacích ciest u detí, tuberkulóza, či v neskoršom veku reumatizmus a ischias²⁵.

Čo sa týka kvality postavených stavieb, tak provizórnych domov z tehál a zbitých z dosák bolo približne 39%. Išlo najčastejšie o obytné kuchyne. Kvalitnejších jednoizbových bolo asi 41%. No a napokon vilových domčekov a dvojizbových s verandou bolo 10%. Domy z dosák sa dali postaviť za 250-700 korún, tehlové domy so škarou a dlážkou

²⁴ Marko 1938, s. 75.

²⁵ Hupková-Houšková 2007.

stáli od 2000, dôkladnejšie jednoizbové domy s výmerou 8x10 m mohli stáť 5000 korún, ceny vilových domčekov sa pohybovali od 18 tisíc. Niektorí využívali domy a parcely i na prenajímanie. Podnájomník na pozemku platil od 60 do 80 korún mesačne²⁶.

Ludia v Dornkappel

V lokalite žili príslušníci hlavne nižšej sociálnej vrstvy. Jej obyvateľ ju charakterizoval, podľa J. I. Marka, takto:

Ani dedina ani mesto. Bol by som rád, keby to bola dedina, ale býva tu plno chudobných a všelijakých ľudí. Pre mesto to nie je mesto. Niet v ňom ničoho, len bieda²⁷.

Časť obyvateľov Dornkappel boli bývalí poľnohospodárski robotníci z veľkostatkov, ktorí sa do Bratislavy prisťahovali v súvislosti s parceláciou pôdy pri pozemkovej reformy po prvej svetovej vojne. Akúsi „lepšiu vrstvu“ predstavovali remeselníci a iní špecializovaní zamestnanci týchto majerov. Ďalšiu skupinu prisťahovalcov tvorili chudobní roľníci a bezzemkovia, ktorí hľadali v meste uplatnenie. No a napokon novovytváraná lokalita prilákala aj robotníkov, ktorí boli už v meste dlhšie pred vznikom štvrte. Etnicky to boli Slováci, Maďari, Nemci, Česi, Rusíni. Aj kvôli tejto pestrosti a tiež chudobe dostala štvrť prezývku Mexiko.

Väčšina z obyvateľov sa živila ako robotníci. V Dornkappli žilo takmer 15% všetkých pracovníkov bratislavských závodov. No len malá časť mala stále zamestnanie v továrňach. Viac ako polovica bola odkázaná na námezdnú alebo sezónnu prácu. Mnohí, najmä v časoch hospodárskej krízy, boli nezamestnaní (v r. 1937 približne 1/3 obyvateľov). Robotníkmi neboli len muži, ale neskôr i mladšie ženy, dievčatá, ktoré pracovali najmä v textilnom a chemickom priemysle (Cvernovka, Danubiuska)²⁸.

Napríklad, cvernová továreň zamestnávala v máji 1937 1600 žien a okolo 160 mužov, asi desatina z nich bývala v Dornkappli. Pracovali týždenne 6 dní po 47 hodín v dvoch zmenách (od 5 hod do 13.30 hod a od 13.30 hod do 22 hod), pričom si zarobili od 50 do 140 korún, podľa náročnosti vykonávanej činnosti²⁹. Na raňajšiu zmenu vstávali ženy už o tretej a z predmestia chodili do továrne vzdialenej 6 kilometrov pešo. Tým, čo mali bicykel, stačila na presun trištvrte hodina. V závode aj raňajkovali; najčastejšie chlieb, niekedy s maslom a kávu alebo mlieko. Niektoré len úchytkom popri práci, iné počas platenej prestávky. Na obed mali neplatenú polhodinu a za tri koruny dostali obed v miestnej kuchyni alebo si nosili vlastnú stravu z domu. Aby nemuseli zamestnávateľia poskytovať robotníckam trojtýždňovú platenú dovolenku, na ktorú mali nárok

²⁶ Marko 1938, s. 87.

²⁷ Ibidem, s. 104.

²⁸ Marko 1938, s. 108.

²⁹ Ibidem, s. 117.

po odpracovaní jedného roka, prepúšťali ich a znova prijímali do zamestnania vždy po uplynutí nejakého času. Takto mala továreň stále k dispozícii masu vyučených sezónnych robotníkov³⁰.

Ďalšou továrňou, ktorá zamestnávala Dornkappelčanov, najmä ženy, bola Danubiuska, fabrika na umelý hodváb. 46 žien a 14 mužov denne meralo cestu dlhú 4 a pol kilometra z predmestia³¹. V Gumonke sa pohybovala hodinová mzda robotníkov od 1,73 do 4,2 korún. Týždenný príjem mužov za 48 hodín práce bol od 124 do 208 korún (úradník zarobil asi 3x viac). Príjem žien predstavoval 69 až 112 korún týždenne³². Niekoľko mladých žien pracovalo v meste tiež ako úradníčky, predavačky alebo ako upratovačky a slúžky.

Na severozápad od predmestia ležala tehelná, ktorá fungovala už od roku 1872. Približne 50 robotníkov tu kopalo hlinu a naplňalo ňou malé železné vozíky (*ponvágle*). Desiati naplnili priemerne 160 vozíkov, takže si zarobili každý 24,50 korún čistého za deň. Muži boli pri tejto práci polonahí, v nohaviciach alebo plavkách. Ďalší potom pomocou stroja formovali surové tehly, ktoré sa následne sušili a vypálili. V sezónne tu pracovali mladí robotníci aj 58 hodín týždenne za asi 134 korún. Majster pri peci zarobil aj 300 korún mesačne. Okolo 20 stálych robotníkov pracovalo na miestnom majeri a do 50 pomocných pracovníkov u miestnych obchodníkov a živnostníkov³³.

Okrem občasnej práce vo fabrikách sezónni robotníci, ktorých v Dornkappli žila viac ako polovica, nachádzali uplatnenie najmä na stavbách a v rôznych nárazových prácach. Ich plat sa pohyboval od 2 do 3,20 korún za hodinu. Lepšie podmienky mali nádenníci (kopáči, rezači, zberači) vo vinohradoch. Pri tzv. zelených robotách a zbere hrozna sa zamestnávali aj ženy. Najhoršie zárobky boli vraj u bulharských zeleninárov, ktorých záhrady boli na Trnavskej ceste a na mieste súčasného sídliska Ružinov³⁴.

Námezdni robotníci sa často prelínali s kategóriou nezamestnaných; mnohým z nich sa pošťastilo pracovať len niekoľko týždňov v roku. Podpora v nezamestnanosti predstavovala 10 korún týždenne pre slobodných a 20 pre ženatých plus občasnú potravinovú pomoc. (V apríli 1937 bolo v Dornkappli 981 nezamestnaných, z toho 381 slobodných a zosobášení mali 1110 detí³⁵.) Do mesta prichádzali chudobní vidiečania často s nádejou na ľahší život. Mysleli si, že tu jednoduchšie prežijú, keďže tu bolo viac možností, a počítali aj s väčšou podporou. Tú dostávali aj na členov rodiny, takže neraz prišli za svojimi deťmi aj rodičia, ktorí na dedine všetko popredali. Utržené peniaze spotrebovali za niekoľko mesiacov a potom sa spoliehali už len na podporu alebo občasnú prácu. Často boli

³⁰ Ibidem, s. 119-120.

³¹ Ibidem, s. 121-122.

³² Ibidem, s. 123.

³³ Ibidem, s. 128-134.

³⁴ Hupková-Houšková 2007.

³⁵ Marko 1938, s. 147.

odkázaní na dobročinnosť a žobranie. V roku 1937 žila viac ako tretina Dornkappelčanov zo sociálnej podpory³⁶.

Polievkové akcie najmä v zime zabezpečovalo od 1930 r. mesto, cirkevné a charitatívne organizácie (Červený kríž, Masarykova liga, Charitas, saleziáni, Svoradov spolok, spolok Philantropia)³⁷. Tie pomáhali aj v poskytovaní potravinovej, peňažnej pomoci, oblečenia, uhlia, prípadne pri organizovaní pobytov pre deti. J. I. Marko tiež opisuje, ako sa snažili chudobní prežiť pomocou žobrania, účelovou zmenou straníckej príslušnosti, či formálnou účasťou na náboženských obradoch. Nedostatok pracovných príležitostí v čase hospodárskej krízy túto účelovosť ešte zvýraznil.

Na stavbu sa môže dostať len prostredníctvom takej strany, ku ktorej patrí alebo merník, alebo palier. Kým predtým stačila osobná protekcia, dnes treba odporúčanie strany. ... Kto bol včera sociálnym demokratom, nesmie ťa prekvapiť, že zajtra jeho príslušnosť patrí Hlinkovej autonomistickej strane³⁸.

Pracovníci z Dornkappel do mesta dochádzali okrem spomínanej pešej chôdze a bicyklov aj vlakom a v 30. rokoch už aj autobusom linky T.

V lokalite žilo tiež niekoľko remeselníkov, obchodníkov, úradníkov a štátnych zamestnancov (policajtov, železničiarov). Pôsobilo tu napríklad 12 obuvníkov, ktorí obuv najmä opravovali, keďže Baťovi konkurovať nemohli a výrobu na mieru si tu sotvako mohol dovoliť. Podobne na tom boli aj miestne krajčírky a rovnako aj stolári skôr opravovali nábytok, ako ho zhotovovali. Traja mäsiari predávali predovšetkým lacné konské, bravčové mäso, klobásy, párky a hovädzinu. Na Dornkappli poskytovali svoje služby aj 2 jednoduché holičstvá. V roku 1937 tu fungovalo aj 12 obchodov so zmiešaným tovarom, kde sa dal kúpiť najpotrebnejší tovar od potravín cez drogériu až po petrolej. Najobľúbenejšími prevádzkami v lokalite bolo 5 krčiem; 2 slovenské, 2 české a 1 maďarská. Boli otvorené od 7. do 20. hodiny; v sobotu a nedeľu až do polnoci, kedy sa v krčmách konali zábavy. Vyhrávali tu hudobníci; cigánski v maďarskej krčme, v ostatných hrávali najmä džezové kapely. Podniky navštevovali obyvatelia podľa národnosti alebo podľa straníckej príslušnosti. Konali sa v nich aj schôdze politických strán a spoločenských organizácií. Okrem obyvateľov navštevovali zábavy aj mládeňci z okolia, ktorých lákali lacnejšie podmienky a miestne dievčatá. Práve spory o dievčatá medzi domácimi a cezpoľnými boli hlavným zdrojom bitiek, ale konflikty vznikali aj medzi prisťahovanými dedičanmi a usadlíkmi, či medzi civilmi a vojakmi. V krčmách sa pilo najviac pivo, limonády, sódočka, víno (najmä ako strik, tzv. *špitzer*) a liehoviny³⁹.

³⁶ Ibidem, s. 144.

³⁷ Hupková-Houšková 2007.

³⁸ Marko 1938, s. 135.

³⁹ Hupková-Houšková 2007.

V proletárskej lokalite boli zastúpení najmä voliči ľavicových strán, sociálnodemokratickej a komunistickej strany. Čo sa týka náboženského vyznania, tak najviac, 54% tu bolo rímskokatolíkov. Dornkappel patrilo spočiatku pod farnosť Blumentál, v 1934 r. prevzali správu saleziáni so sídlom na Miletičovej ulici. Omše sa najprv konali v telocvični základnej školy. Až v roku 1938 bol daný do užívania novopostavený kostol. Pozemok na jeho výstavbu i pre saleziánske oratórium daroval titulárny bojnický kanonik (o. i. aj etnograf) Karol A. Medvecký, ktorý vykonal aj slávnostné polozenie základného kameňa rok predtým⁴⁰.

V Dornakapli pôsobili aj viaceré spolky: Kultúrny spolok, Spolok sv. Jozefa, Spolok Božského srdca Ježišovho, Charitas, Živena, Orol, Sokol, Napred, Červený kríž, Hasičský spolok, maďarský Toldyho kruh, robotnícka akadémia. Usporadúvali kultúrne podujatia najmä pri príležitosti rôznych výročí a sviatkov. Boli to akadémie, kultúrne večery, divadelné predstavenia, detské besiedky, zábavy a pod. Pôsobili tu aj divadelní ochotníci, ktorí v hasičskom depe na jeseň a v zime uvádzali hry. Vstupné bolo 2-3 koruny. Akcie spolkov sa konali u saleziánov, v škole, na ihriskách či v krčmách. Filmové predstavenia v miestnom kine boli cez víkend a premietali sa dobrodružné, kriminálne, ľubostné filmy a grotesky⁴¹.

Miestna knižnica mala tri oddelenia podľa národností – slovenské, nemecké a maďarské. Najobľúbenejšie boli ľubostné romány a detektívky. Knižničný poplatok bol 20 halierov týždenne, neskôr 35 korún ročne. Čítareň novín bola prístupná bezplatne⁴².

Výstavba školy sa začala na Dornkapli v 1929 r. Vybudovala sa ľudová a meštianska škola. Súčasťou areálu bola aj telocvična a športové ihrisko. Najpopulárnejším športom v lokalite bol futbal. Prvý oddiel tu vznikol v 1932 r. Vstupné bolo dobrovoľné, a tak sa hráči museli starať sami aj o svoje dresy a kopačky. Po zápase dostali nanajvýš zdarma pivo a občas i jedlo, na ktoré im prispeli fanúšikovia. Futbal hrávali chlapci aj v rámci telesnej výchovy v škole a u saleziánov⁴³.

Dornkappel sa postupne menil, po 2. svetovej vojne sa lokalita premenovala na Trnávku, bytové provizória sa zmenili na trvalé obydlia. Postavili sa viacpodlažné tehlové a neskôr panelové bytové domy. Vybudovali sa stredné školy, zdravotné a obchodné strediská. Zmenili sa aj obyvatelia a v Trnávke dnes bývajú ľudia rôznorodých profesií. Etnicky to už nie je predmestie troch jazykov, ale Nemcov (a zväčša aj Maďarov) nahradili napríklad Rómovia, popri prevažujúcich Slovákoch, potomkoch bulharských zeleninárov a českých prisťahovalcoch. V súčasnosti patrí Trnávka medzi vyhľadávané mestské lokality a už len máločo v nej pripomína, že bola kedysi chudobnou robotníckou kolóniou. Hoci pôvodné domy zmizli alebo boli výrazne prestavané, forma zástavby so štruktúrou ulíc zostala viac-menej zachovaná.

⁴⁰ *Stručné dejiny saleziánskeho diela a kostola sv. Jána Bosca na Trnávke.*

⁴¹ Hupková-Houšková 2007.

⁴² *Ibidem.*

⁴³ *Ibidem.*

Lokalita Dornkappel bola jednou z niekoľkých foriem robotníckeho bývania v Bratislave, v ktorom si obyvatelia stavali domy svojpomocne. Nepredstavovala nejaký jednotný architektonicko-urbanistický koncept. Výstavbu domov na vymedzených parcelách si zabezpečovali obyvatelia podľa svojich možností a neskôr dochádzalo k prestavovaniu pôvodných najmä provizórnych obydľí.

Aj z ucelených obytných robotníckych súborov, ktorých iniciátormi boli najčastejšie podniky či meceni, zostalo v Bratislave len minimum. Väčšina z nich bola zbúraná alebo výrazne prestavaná. Najstaršou zachovanou je až kolónia Vistra (Mierová kolónia) zo 40. rokov pre zamestnancov závodu Dynamit-Nobel (neskôr Chemických závodov Juraja Dimitrova). Hoci sa v meste zachovali aj niektoré ďalšie typizované obytné celky (spomínané vyššie) nepredstavovali už výlučne robotnícke bývanie, pretože v nich bývala často najmä stredná vrstva. V blízkosti robotníckeho Dornkapplu to bola napríklad Masarykova kolónia. Najbližšie k robotníckym má snáď tzv. železničiarska kolónia z roku 1902 pri bývalom kine YMCA.

Paradoxne (či práve preto?) ani minulý režim, ktorý sa vo svojej ideológii opieral o významnú dejinnú úlohu proletariátu, nechcel uchrániť niekdajšie robotnícke obydlia pred ich asanáciou.

S obydliami a bývaním robotníkov úzko súviseli aj výrobné a administratívne objekty fabrík. Jediným priemyselným závodom, ktorý kontinuálne pokračuje vo svojej výrobe od svojho vzniku pred storočím, je dnešná spoločnosť na výrobu čokolády a cukrovíniek Figaro, predtým Stolwerck. K výraznejšiemu vzostupu uvedomenia si hodnoty priemyselného dedičstva došlo na Slovensku približne v poslednom desaťročí. Žiaľ, práve v tomto období prebiehala aj asanácia väčšiny historických priemyselných objektov v Bratislave. Kým robotnícke kolónie podľahli centrálne plánovanej socialistickej výstavbe, priemyselne stavby neodolali tlaku súčasných kapitalistických developerov.

Socialistické sídliská

Po druhej svetovej vojne a najmä po nástupe komunizmu v roku 1948 prevzal zabezpečovanie bývania pre robotníkov (ako aj pre ďalších pracujúcich) štát, prípadne ním spravované podniky. Podobne, ako v ostatných krajinách, sa riešila naliehavá bytová otázka budovaním sídlisk – teda monofunkčných obytných celkov s typizovanými a štandardizovanými bytovými domami. Ich idea sa zrodila už pred vojnou v prostredí prívržencov architektonickej moderny, ktorí hľadali riešenie dovtedajších problémov rýchlo rastúcich miest, kvantity i kvality bývania. Väčšina vízií sa mohla realizovať až po druhej svetovej vojne (výnimkou boli napríklad architekti Baťových podnikov), keď vznikla potreba rýchlej výstavby lacných bytov pre čo najširšie vrstvy obyvateľstva. V krajinách bývalého východného bloku široké uplatnenie nových myšlienok umožnila aj socialistická ideológia. Opierala sa o štátne vlastníctvo a centrálne plánovanie, snahu zaistiť bývanie pre všetkých bez vzniku podstatných rozdielov a pod. Budovanie veľkých obytných súborov

tu pretrvávalo až do konca režimu, a aj preto sa stali sídliská akýmsi jeho symbolom. Od 60. rokov 20. stor. ich masívnejší rast umožnilo tiež zavedenie novej technológie výstavby pomocou prefabrikovaných panelov. V rámci stredo a východoeurópskych krajín mala každá krajina okrem toho svojho špecifiká. Na Slovensku to bola snaha po riadenej rýchlej modernizácii a urbanizácii. Kým v roku 1950 žilo na Slovensku v mestách len 26 % obyvateľov, v roku 1990 to už bolo vyše 56%. Prostriedkom extenzívnej urbanizácie sa stalo práve budovanie panelových sídlisk.

Sídliská predstavovali kontinuitu v riešení bývania robotníkov s predchádzajúcimi formami, ktoré boli budované na podklade centrálného plánu s typizovanými viacrodinnými domami a ďalšími budovami pre služby (škola, obchod, kino). Panelové sídliská podstatne riešili problémy s nedostatkom bytov a poskytovali priestorový i hygienický štandard (ústredné kúrenie, elektrina, teplá voda) pre väčšinu obyvateľov. Lavicové ideály architektonickej moderny o zabezpečení bytu pre všetkých a stierania rozdielov v úrovni bývania sa podarilo vo veľkom naplniť. Pridelenie samostatného bytu pre mladú rodinu bolo významnou etapou v živote ľudí, ale viac-menej aj štandardom, ktorý bol vymoženosťou režimu. Takmer zadarmo získaný byt znamenal nielen nové bývanie, ale aj ďalšie výhody. Vďaka silnej dotačnej politike obyvatelia platili len nízke poplatky za dodávky energií a kúrenie.

Kritika sídlisk sa sústredila najmä na monotónnosť a stereotypnosť, konštrukčné a stavebné chyby, monofunkčnosť a, najmä v začiatkoch, chýbajúcu občiansku vybavenosť. Spôsobili aj istú nivelizáciu mestského bývania tým, že sa stali dominantným prostriedkom riešenia bytovej otázky pre všetkých ľudí v urbánnom priestore. Pretrvávajúca sociálna rôznorodosť ich obyvateľov však na druhej strane doteraz zabraňuje getoizácii (ku ktorej napríklad došlo v západných krajinách). Nové obytné súbory sa stali aj prostriedkom kvantitatívneho rastu miest, bez postupného budovania vzťahu novousadlíkov a zžívania sa s novým urbánnym prostredím.

Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu VEGA 1/0943/14 *Dobrovoľnícke aktivity a združovanie sa na Slovensku v 21. storočí*.

Bibliografia

- Baníčka... 1956, Baníčka dedína Žakarovce*, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava.
- Gosiorovský M. 1956, *Dejiny slovenského robotníckeho hnutia 1848-1958*, Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava.
- Čukan J. 1980, *Niekoľko poznámok k susedským vzťahom v starej baníckej kolónii v Handlovej*. „Slovenský národopis“, Vol. 28, No. 2, s. 227-246.
- Čukan J. 1985, *Narodenie a úmrtie v kolónii textilných robotníkov v Rybárpoli*, [w:] Frolec V. (ed.), *Čas života*, Blok, Brno, s. 163-174.
- Hupková-Houšková V. 2007, *Život na Trnávke*. Sériá článkov o živote v lokalite Dornkappel. „Bratislavské noviny“, http://www.bratislavskenoviny.sk/najnovsie-spravy-z-bratislavy/bratislava-kedysi/zivot-na-trnavke.html?page_id=52492&select_index=0, 23.09.2014.
- Kalesný F. 1980, *K niektorým etnografickým aspektom narastania robotníckej triedy v Bratislave*. „Slovenský národopis“, Vol. 28, No. 2, s. 247-256.
- Kovačevičová S. 1976, *K problematike životného prostredia robotníkov na Slovensku v minulosti*. „Slovenský národopis“, Vol. 24, No. 1, s. 1-38.
- Kovačevičová S. 1987, *Ludové byty, štvrte a centrá Bratislavy v 19. a 20. storočí*. „Slovenský národopis“, Vol. 35, No. 2-3, s. 267-280.
- Marko J. I. 1938, *Dornkappel. Predmestie troch jazykov*. Európsky literárny klub, Praha.
- Mjartan J. 1974, *Ludové staviteľstvo* In: *Horebronie II*, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava, s. 12-89.
- Moravčíková H. 2003, *Baťovany-Partizánske: vzorné slovenské priemyselné mesto*. „Architektúra a urbanizmus“, Vol. 37, No. 3-4, s. 113-146.
- Obuchová V. 1986, *Vznik a vývoj robotníckych štvrtí a ich postavenie v rámci mesta Bratislavy 1848 – 1938* (Kandidátska dizertačná práca, Katedra československých dejín a archívniectva FF UK, Bratislava).
- Obuchová V. 1989, *Diferenciácia bývania bratislavských robotníkov v rokoch 1848 – 1938*. „Slovenský národopis“, Vol. 37, No. 3, s. 386-397.
- Obuchová V. 2009, *Priemyselná Bratislava*. Vydavateľstvo PT, Bratislava.
- Slovenský... 1980*, „Slovenský národopis“, Vol. 28, No. 2.
- Stručné dejiny saleziánskeho diela a kostola sv. Jána Bosca na Trnávke*, <http://www.trnavka.sk/index.php/historia-farnosti.html>, 23.09.2014.